

Csepeli György: Nemzeti emlékezet, nemzeti felejtés¹

Az idő az ember műve. Minden más lény időtlenségben él. Az állat a mindenkori ittbén, és a most foglya, nincs élete, melyre a születés és a halál tudata teszi a pecsétet. Az időt a nyelv teremti meg. A lét ige, mely a „volt”, a „van” és a „lesz” egymásba ki- és belépő (eksztatikus) állapotait teszi hozzáférhetővé annak, aki érti a szót.

Többféle idő van. A vulgáris idő a képregények ideje. Ez az idő könyörtelen, rohan, vissza nem tér, antikvárius történészek, slágerszerzők s velük valamennyiünk öröme és bánatára.

Az idő, melyről most szó van, a sors ideje, melynek időiségében nem egy már előzőleg létező tűnik fel, amely csak kilép valahonnan, hogy öncélúan tetszelegjen vagy szorongasson, hanem egységet mutat azzal, ami volt, ami van és ami lesz. A sorsidő jelene egyszerre származik a múltból és a jövőből.

Az idő, melyről Nietzsche és Heidegger nyomán beszélek, a „volt” foglya. Ami van, az volt, s újra meg újra lesz. A visszatért idő lázadás a vulgáris idő által programozott felejtés ellen, mely az önhitt felejtőt elzárja önmagától, legsajátabb múltjától s ezáltal attól is, amire egyébként vágya, saját jövőjétől is.

Emlékezés csak a vulgáris idő megtagadása, a visszatérés felidézése révén lehetséges. Az ember a nyelv révén válik az idő részesévé, kilépve önnön életének szűkre szabott idejéből és teréből, kapcsolatba kerülve azokkal, akik nincsenek jelen fizikai valójukban „itt és most”, de analóg és digitális jelek útján bármikor megidézhetők, felidézhetők, hívhatók és elküldhetők.

A történelmi idő látszólag halott, változtathatatlan, visszafordíthatatlan tömb, melynek megbontása, rejtett üregeinek megnyitása a történészek feladata. A történelem azonban nem szakad meg a jellel. Az egyéni életen túlnyúló emlékezetben semmi sincs, ami ne lenne változtatható, alakítható, újraszöhető. A történelem egyszerre emlékezés és felejtés. Minden nemzedék újraírja és újraéli a múltat, meghallgatva a múlt jelennek szóló üzenetét, mely újra- meg újrafogalmazódik a mindenkori jelen érzelmi és kognitív szükségletei szerint.

A történelem a kollektív identitás tudománya. A múlt megismerése és megismertetése minden közösség számára kulcsfontosságú, mely tudatni akarja, hogy tagjai kik s mit akarnak. Sokféle történelem van, még egy közösségen belül is. A modern élet a választó akaratok diribdarabjaira töri a közösségek hajdanvolt lényegi akaratát, mely a múltat éppen úgy hatalmában tartotta, mint a jövőt.

A modern társadalomban mindenki választhat történelmet magának, mindenkinek joga van a sajátnak tekintett múlt elbeszélésére. A történetek és történelmek versenyben vannak, s amelyik győz, sosem lehet biztos győzelmében, mert mindig akad kihívó. Az internet nyilvánossága ellehetetleníti a történelem elbeszélésére felkent monopolközlőket, akik kevesen voltak, de sokakhoz szóltak. Az új nyilvánosságban sokak szólnak kevesekhez. A kérdés, hogy van-e, lesz-e erő a

¹ A Történelemtanárok Egylete által szervezett *Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban* című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata.

történeszekben az integrációra, mely a diribdarabra szakadt múltat összerakja, egészsé teremti.

Az integráció természetes kerete a nemzeti kategória, mely nem több, mint egy szó. Főnév és melléknév. Főnévként a nemzeti azonosítás és a nemzeti azonosulás nyelvi eszköze, melléknévként a létezés nemzeti minőségének jelzője.

A nemzetet és a nemzetit jelentő főnév és a melléknév együttesen hozza létre a drámai teret, melyben a múlt történései zajlottak és zajlanak ma is.

A „nemzet” metafizikai tere a „haza”, ideje a „történelem”. A kettő egymástól elválaszthatatlan, hiszen ami történt, annak mindig volt helye, s volt ideje. A kérdés csak az, hogy mi s miért történt.

A nemzeti történelem folyamatosan újra- meg újraírott narratívák versenye, melyek látszólag ugyanarról és ugyanazokról szólnak, de összehasonlítva azokat, elképesztőek a különbségek közöttük. A narratívák a társadalmilag létrehozott valóság megismerésében nélkülözhetetlen megismerési sémák szerint jelenítik meg a múlt eseményeit, melyek ezáltal válnak érthetővé a jelenben élők számára. A történelem akkor válik a jelen részévé, ha a történész a sikerek és a kudarcok nyelvén szól a közönséghez, amely tudni akarja, hogy mikor, ki mit tett vagy nem tett azért vagy annak ellenében, amit bekövetkezett.

A befogadó hősökre és árulokra kíváncsi, akik láttán eloszlik a kétely és a homály, felszáll a köd és a füst, a káosz örjítő bizonytalanságát rend és biztonság váltja fel. A nemzeti emlékezet funkcionális és szelektív, csakúgy, mint az egyéni emlékezet. Ami kellemetlen, nincs összhangban a lélek által áhított békével, az elmondatlan marad.

A történésznek választania kell: terapeuta lesz, aki szembesíti a közönséget a kellemetlen tényekkel, a lelki nyugalmat zavaró értelmezésekkel, vagy szolgáltató, aki termékeivel kielégíti a pozitív identitás, a nemzeti büszkeség által támasztott, soha nem szűnő keresletet.

A mai magyar társadalom nemzeti emlékezetét két trauma tartja fogva. Az egyik trauma a trianoni békeszerződés, melynek megkötésére 93 évvel ezelőtt, 1920. június 4-én került sor. Az idő múlása ebben az esetben mintha fordítva történe. Amikor 2010-ben egy országos reprezentatív minta tagjainak azt a kérdést tettük föl, hogy egy listán jelöljék meg a magyar történelem három legnagyobb tragédiáját, a válaszadók 66%-a választotta a trianoni békeszerződést, mely ezáltal messze megelőzte a listán felkínált többi esemény választásának gyakoriságát. Két évvel később a válaszadók 68%-a választotta a trianoni békeszerződést (*1. táblázat*).

1. táblázat. A három legnagyobb magyar történelmi tragédia választása 2010-ben és 2012-ben (választók %-a)

	2010	2012
A trianoni békeszerződés	66	68
Az 1956-os forradalom és a megtorlások	46	48
Zsidóüldözés, deportálás, holokauszt	36	38
A mohácsi csata	32	27
A nyilasok hatalomra kerülése	26	23
A 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-kanyarban	24	31
A világosi fegyverletétel és a megtorlások	23	25
Malenkij robot, deportálások a Gulagra 1945-ben	18	13
Tanácsköztársaság	12	9
A muhi csata	7	6

2010-ben a válaszadók 18%-a nem tudott választ adni arra a kérdésre, hogy hány magyar került határon túlra a trianoni békeszerződés miatt. A becslésre vállalkozók körében abszolút többséget alkottak azok, akik túlbecsülték az új magyar államhatárokon kívül rekedt magyarok számát. A relatív többség (26%) több mint 5 milliós számot említett. Alig valamivel voltak kevesebben, akik 4–5 millió közé tették ezt a számot (21%). A reális becslők aránya 17% volt (3 millió), s az alulbecslők 18%-ot tettek ki, pontosan ugyanannyi, amennyi a „nem tudom” választ adók aránya volt. A kérdőívben volt egy állítás, mely a következőképpen hangzott: „Trianon igazságtalanságát csak az elcsatolt területek visszacsatolásával lehet jóvátenni”. A megkérdezettek feladata az volt, hogy ötfokú skálán fejezzék ki egyet nem értésüket vagy egyetértésüket az állítással kapcsolatosan. A feladatra a megkérdezettek 86%-a vállalkozott. Az állítással egyetértett a megkérdezettek 36%-a, nem értett egyet 27%. Megkerülte a választ (3-ast adván) 22%.

2012-ben a trianoni békeszerződés okán a magyar határokon kívülre került magyarok létszámának pontos becslői 21%-os arányt étek el. A határokon túlra került magyarok létszámát 4 és 5 millió közé helyezők aránya 18%, az 5 millió feletti becslést adók aránya 21% volt. A válaszadók 16%-a alulbecslőnek bizonyult. A kérdésre „nem tudom” választ adott 18%.

Arra az állításra, miszerint a mai Magyarországot jelképezi a Nagy-Magyarország-térkép, 2010-ben és 2013-ban egyaránt az egyetértés irányába mutató osztályzatokat adtak a válaszadók (2010-ben 3,7; 2013-ban 3,7).

2. táblázat. „Ön szerint mire kellene törekedni a nemzeti megmaradás érdekében?”
(egyetértők %-a)

	2013
Nagy-Magyarország határainak visszaállítása	29
Magyarország területeinek bővítése azokkal a határon túli területekkel, ahol jelenleg magyarok élnek	35
A magyarok összefogása az EU-n belül, határok módosítása nélkül	72
Mindenki, aki magyarnak vallja magát a világon, kapjon magyar állampolgárságot	31

A mai magyar társadalomban közvélemény-kutatási eszközökkel megragadható történelmi tudatban a fentiek szerint Trianon traumája elevenen él.

Az 1920-ban kényszerűen megkötött békeszerződés az akkori magyar társadalmat felkészületlenül és meglepetésszerűen érte. Mintha Ady sosem kérdezte volna meg, hogy mi lesz, ha Erdélyt elveszik (1912). A trauma gyökerét Bibó István ragadta meg, kidolgozva és leírva a magyar politikai jellem deformálódását, mely hisztérikus lelkiállapotot tartósít. Mint Bibó írja, a hisztérikus lelkiállapotban „nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban csüggedten tudja magára alkalmazni a »kis nemzet« megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádjával senki sem merhet azoknak ingatag és elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyaiktól megfosztani magukat” (Bibó 1986. II. 224. o).

A hisztérikus lelkiállapot mindenkire áterjed, aki része a közösségnek. A hisztérikus lelkiállapot ablakából nézve a valószínű lehetetlennek, a lehetetlen pedig valószínűnek tűnik. Schievelbusch (2003) írja le a közösségeket érő nagy vereségek folyamatmodelljét. Eszerint, ha bekövetkezik a korábban lehetetlennek tűnt vereség, a közösséget sokkhatás éri, ami a történeteket elmagyarázhatatlanná teszi. A következő szakasz a magyarázat keresése, melynek során a közösség azokat az okokat keresi, amelyek felmentik a közösségi ágenseket a felelősség alól, s a vereség okait külső, idegen, a közösségbe befurakodott „idegen szívű” ágensek szándékaiban és tetteiben keresik.

A németek első világháborús vereségének magyarázatára így született meg a „hátszúrás-elmélet” (Dolchstosslegende), mely szerint a háborút a német hadsereg

megnyerte volna, ha a forradalmi német kormány nem írja alá 1918. november 11-én a fegyverszünetet. Utóbb az aláírók „novemberi bűnözők” (Novemberverbrecher) néven lettek főszereplői az első világháború német radikális jobboldali narratívájának. A magyar esetben teljesen hasonló megoldás született. A vereség sokkjának elmúltával a magyar politikai közvélemény a trianoni békéért az 1918-as polgári forradalom és az 1919-es szocialista forradalom vezetőit hibáztatta, mindenekelőtt az arisztokrata Károlyi Mihályt. Károlyi azonban mint főalak kevés volt a magyarózathoz, kellettek hozzá a mellékalakok, akiket gondos kezek az 1918-as polgári forradalom és az 1919-es szocialista forradalom vezérkaraiban zsidóként listáztak.

A magát kereszténynek és nemzetinek nevező „csonka-magyarországi” ellenforradalmi rendszer kezdettől fogva antiszemita alapokon legitímálta saját létét, a zsidókat hibáztatva Nagy-Magyarország elvesztéséért. Klebelsberg Kunó nem kért, amikor 1924-ben drámaian kifakadva arra kérte a zsidókat, hogy „adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot”, s cserébe azt ígérte, hogy „akkor majd hatályon kívül fogjuk helyezni a numerus clausust” (idézi Kovács M. Mária 2012. 50. o.).

Trianon traumája látszólag enyhült, amikor 1938 és 1941 között Csonka-Magyarország több lépésben visszanyerte az Osztrák–Magyar Monarchia részeként létezett Nagy-Magyarország magyarlakta területeit. Az öröm azonban nem tartott sokáig, hiszen Magyarország elveszítette a második világháborút, s az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés lényegében visszaállította az 1920-ban rögzített határokat.

A magyar közvélemény azonban, mint láttuk, mind a mai napig képtelen megbékélni az ország 1920-ban megállapított és 1947-ben megerősített határaival. Miként az eleven test elveszített végtagjai fájnak, az elveszített területek is képesek fantomfájdalmakat kiváltani a magukat a magyar nemzettel azonosnak érző emberek soraiban. Ezek a fájdalmak nem indokolatlanok, hiszen a békeszerződések területi rendelkezései következtében nem egyszerűen területek kerültek el az országtól, hanem a területekkel együtt elkerült a nemzeti múlt és a nemzeti kultúra egy jelentős része is. A magyarok nem tehetnek úgy, mintha történelmük 1920 után kezdődött volna. A Monarchia más utódállamainak történései megkísérelhetik a győztesek igényeinek megfelelő narratívák megfogalmazását, ami újraformálja a múltat s megteremti a győztesek nemzeti történelmeit, de a magyarok soha sem lesznek képesek úgy tenni, mintha Rákóczi nem lenne eltemetve a kassai dómban, Mátyás szülőháza nem lenne Kolozsvárott, Világos síkján nem történt volna meg a fegyverletétel, melynek folytatása lett a 13 honvédtábornok kivégzése. Mikes Kelemen ugyan a törökországi Rodostóban halt meg, de az erdélyi Zágóban született, amely nem lehetett Romániában, mert Románia akkor még nem létezett. Trianon a magyar nemzeti identitás sebe, melynek gyógyítására nincs recept.

Nem gyógyítja ezt a sebet a Magyar Országgyűlés által 2010-ben megalkotott június 4-i emléknapi törvény, amely, veretesnek szánt szövege szerint, Istennek rója fel a történeteket azt állítván, hogy Ő a történelem ura. A törvény végrehajtási utasítása, az egykori Mackó úr utazásaihoz igazítva, kötelezővé teszi a Csonka-Magyarországi iskolások számára a Nagy-Magyarországi utakat, melyek eredménye aligha lesz a

nemzeti összetartozás érzésének erősítése, inkább a nemzeti trauma átörökítése a következő nemzedékekre (Gerő 2013).

A másik trauma a holokauszt, mely a zsidók és a trianoni béke között láttatott illuzórikus korreláció okán mélyen összefügg Trianon traumájával. Nagy-Magyarország számára a zsidók életfontosságúak voltak, mivel az ő asszimilációjuk révén jött létre az országon belül a magyar többség. A zsidók a vezető magyar politikusok szemében barátok voltak. Csonka-Magyarország esetében ez a szempont már nem merült fel. A trianoni békeszerződés aláírásának évében, 1920-ban aláírt numerus clausus törvény megalkotásával felbomlott a soha le nem írt asszimilációs szerződés. Az új helyzetben, mint az a politikában gyakran megtörténik, a barátból ellenség lett.

Teleki Pál miniszterelnök 1928. március 28-án, a Felsőházban tartott beszédében „faji harcról” beszélt. Mint mondta, „az utolsó évtizedekben Oroszországból, Romániából, Galíciából a bevándorlás sokszorosára nőtt. Az asszimilálatlan, nemzetietlen, sőt nemzetellenes zsidóság túlsúlyba került először számszerűleg, majd egyes foglalkozásokban is, mint sajtó, irodalom. Simulékonyan militáns cosmopolitismusa aláásta az intellektuelek gondolkodásmódját és kikezdte az állam pilléreit” (idézi Molnár 2011. 87. o.).

Az 1920-ban megkezdett antiszemita politika útja egyenesen vezetett 1944-hez, a „végső megoldáshoz”, melynek során a deportálások, az eseti csoportos gyilkosságok és a munkaszolgálat kegyetlenkedései révén 600 000, zsidónak minősített magyar állampolgár halt erőszakos halált.

Mire a „végső megoldás”-ra került sor, addigra Csonka-Magyarország területe jelentősen megnagyobbodott. A Mussolini és Hitler támogatását igénybe vevő revíziós politika sikerre vezetett, aminek eredményeképpen 1938 és 1941 között Nagy-Magyarország magyarlakta területei a Magyar Királyság részeivé váltak. A visszacsatolások szakaszosan mentek végbe. Minden egyes visszacsatolást óriási tömegpropaganda kísért, ami tovább fokozta az amúgy is meglévő kollektív eufóriát. Az egykori filmhíradók képein ma is látható, hogy a Kassára, Nagyváradra, Kolozsvárra fehér lován bevonuló Kormányzót hatalmas, lelkes tömeg fogadja.

A Kormányzóval azonban nemcsak a magyar hadsereg és a magyar közigazgatás vonult be a visszaszerzett területekre. Megjelentek és alkalmazásra kerültek a zsidótörvények is, melyek jelentős számú lakosságot érintettek. A faji harc, melyről Teleki Pál annak idején beszélt, a zsidótörvények által sújtott emberek ellen is elindult, jóllehet ők a kisebbségi sorsban is hűek maradtak a magyarsághoz, s azt hitték, a magyar politika még mindig barátként tekint rájuk.

Mindennek 1944-ben lett jelentősége, amikor Adolf Eichmann és Endre László hozzáfogott a „végső megoldás” kivitelezéséhez. A trianoni traumától sikeresen megszabadult ország zsidónak minősített lakossága elhagyni kényszerült szülőhelyét, s pár hét leforgása alatt 430 000 ember az auschwitzi megsemmisítő táborba került. A maradt lakosság azonban nem sokáig örülhetett a revíziós politika sikerének, mert 1945-ben véget ért a háború, s Magyarországnak le kellett mondania a területekről, melyek visszaszerzése annak idején akkora örömet okozott számára.

A trianoni trauma megkettőződött, s rávetült az új trauma, a holokauszt. Nem lehetett ugyanis megkerülni a tényt, hogy a jogfosztottak, kisémmizettek, kitaszítottak nagy része éppen azokról a területeken élt, amelyek visszaszerzésére nagy örömrivalgások közepette sor került. Ami annak idején a magyarok örömforrása volt, az egyidejűleg a zsidók felülmúlhatatlan szomorúságának lett kiindulópontja. A két trauma egymással ütköző érzelmek terében találkozott egymással.

1945 után, a szovjet megszállás árnyékában, a hamar berendezkedő kommunista terror légkörében nem kerülhetett sor a két, egymást erősítő trauma kibeszélésére. Az 1945 és 1948 között tartó rövid demokratikus időszakban mindössze Bibó István próbált egyenesen és őszintén szembenézni azzal, ami 1920 és 1944 között a zsidókkal történt. Mindszenty bíboros, aki 1945 után a kommunistákkal szembeni szellemi és politikai ellenállás vezetője volt, az 1944-ben történtek után négy évvel a következő, teljes érzéketlenségről tanúskodó nyilatkozatot tette: „A keresztény magyar írók és művészek már az első zsidótörvény-javaslat ellen, 1938 márciusában – nagyon helyesen – erőteljesen felléptek. Kár, hogy ugyanazok ugyanúgy 1948. június 16. előtt az őket felnevelő keresztény iskolák elvétele ellen Moszkvában és Budapesten ország-világ közvéleménye előtt nem léptek fel. Ez annál inkább várható volt, mivel az aláíró urak egyike magánkörben meggyőződésből helytelenítette az államosítást. Azóta is újabb sérelmek érték az Egyház legáldozatosabb szolgáit, a szerzeteseket és az apácákat, amire elsősorban hivatottak, hittant sem taníthatnak, és ezt csak két hónapos fizetés nélküli hitoktatás után adták tudomásukra. Méltatlan sajtótámadások kísérik őket. Úgy izgatnak ellenük, mint annak idején a zsidók ellen a nyilas sajtó” (Szakolczai, Szabó 339. o.).

A holokauszt traumája ma is él a magyar társadalomban. A közvélemény-kutatási eszközökkel időről időre végzett felmérések eredményei azt mutatják, hogy amint távolodunk az időben 1944-től, úgy nő a holokauszt és a magyar ágensek között látott távolság, s az önfelmentés részeként erősödik fel a zsidók hibáztatása. A 3. és a 4. táblázatban mutatjuk be a 2010-ben és a 2013-ban végzett empirikus szociológiai vizsgálat adatait, amelyek a magyar ágenseknek tulajdonított felelősség lebecsülését s az idegen ágenseknek tulajdonított felelősség túlbecsülését mutatják.

3. táblázat. A magyarországi holokausztért viselt felelősség megítélése 2010-ben
(a „felelősség terheli” választ adók százalékos aránya)

Hitler és az akkori német kormány	95
Az SS és a Gestapo	86
Az akkori magyar kormány	55
A csendőrség és a magyar hivatalnokok	50
Horthy Miklós kormányzó	48
Sztálin és a szovjet vezetés	36
A gazdag, vagyonos zsidók	26
A keresztény egyházak	26
A német lakosság	32
Churchill és a brit vezetés	26
Roosevelt és az USA vezetése	22
Az akkori zsidó vezetők	24
A pápa	24
A zsidó lakosság	1
A magyar lakosság	13

4. táblázat. A magyarországi holokausztért viselt felelősség megítélése 2013-ben
(a „felelősség terheli” választ adók százalékos aránya)

Hitler és az akkori német kormány	92
Az SS és a Gestapo	85
Az akkori magyar kormány	54
A csendőrség és a magyar hivatalnokok	49
Horthy Miklós kormányzó	48
Sztálin és a szovjet vezetés	31
A gazdag, vagyonos zsidók	24
A keresztény egyházak	27
A német lakosság	27
Churchill és a brit vezetés	23
Roosevelt és az USA vezetése	22
Az akkori zsidó vezetők	21
A pápa	18
A zsidó lakosság	9
A magyar lakosság	9

A Trianon-trauma és a holokauszt-trauma egymásba fordulása mind az elkövetők, mind az áldozatok utódai szempontjából feloldhatatlan komplexusok forrása. Az elkövetői szerep vállalása lélektanilag óhatatlanul nehéz, még akkor is, ha az elkövetők generációja már nem él. Az egykor elkövetett bűn okozta kognitív

disszonancia oldására szolgál az áldozatok hibáztatása, az önsajnálát, a múlt letagadása, a kényszerfelejtés, az ál- és pótcselekvések sora, mellyel a később generációk azt színlelhetik, hogy elégtételt szolgáltattak az áldozatoknak, visszaállították a kizökkent idő normális menetét. Az áldozatok számára mindez óhatatlanul kevés s egyáltalán nem megnyugtató. A trauma tudatosulását meggátolja a hallgatás, a traumatizáló élmény emlékének elfojtása. A családban lappangó titok felszínre kerülése a következő nemzedék tagjai számára kínos, fenyegető, értelmezésre szoruló élmény (Erős, Kovács, Lévai 1985, Bárdos, Kardos 2001).

A két trauma egymásba fordulása lehetetlenné teszi a párbeszédet, zsákutcába tereli a vitát. Már maguk a szavak is mérgezettek, melyek révén egyáltalán el lehetne kezdeni a beszédet. Kommunikációs csapda keletkezik, melyből egyik fél sem kerülhet ki jól. A megoldást az hozná, ha a múlt mindenki előtt megnyílna a maga sokféleségében és teljességében. A büntudat nem múlik el a bűn elhallgatásával. A büntudat akkor hal meg, ha a bűn emléke él. Van erre példa. Ezt az utat járta végig Németország, s ezen az úton indult el Észak-Írország, Spanyolország, Dél-Afrika, Argentína.

Jegyzet

A 2013-ben született empirikus adatok az „ELTE TÁMOP-4.1.2.A/1-11/1-2011-0056” Társadalminformatikai pályázat keretében végzett társadalmikönfliktuskutatás részeként végzett szociológiai kutatásból származnak (konfliktuskutató.hu).

Irodalom

Ady Endre (1912): S ha Erdélyt elveszik? In: (Féja Géza szerk.) (1936): Jóslások Magyarországról. Athenaeum, Budapest, 305–308.

Bárdos Katalin, Kardos Péter (2001): Diszkrimináció és üldöztetés. KUT konferencia. Animula, Budapest

Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó I.: Válogatott tanulmányok. II. köt. Magvető, Budapest

Csepeli, György, Murányi István, Prazsák Gergő (2011): Új tekintélyelvűség Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai. Apeiron, Budapest

Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin (1985): Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok? Medvetánc. 2–3.

Gerő András (2013): Nemzeti történelemkönyv. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest

Heidegger, Martin (1989): Lét és idő (fordította Vajda M., Angyalosi G., Bacsó B., Kardos A., Orosz I.) Gondolat, Budapest

Kovács M. Mária (2012): Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Napvilág, Budapest

Molnár Judit. (szerk.) (2011): Számokba zárt sorsok. Holokauszt Emlékközpont, Budapest, 87. o.

Schievelbusch, Wolfgang (2003): The Culture of Defeat (trans. by) Jefferson Chase. Granta

Szakolczai, György, Szabó Róbert (2011): Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Gondolat, Budapest

Zeidler Miklós (2009): A revíziós gondolat. 2., bővített kiadás. Kalligram, Bratislava